

ПРАВОВА ПРИРОДА ЧЕТВЕРТОГО ПОКОЛІННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

LEGAL NATURE OF THE FOURTH GENERATION OF HUMAN RIGHTS

Мартинюк О.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права
Донецький національний університет імені Василя Стуса

Шеремет Я.С., студентка II курсу магістратури
юридичного факультету
Донецький національний університет імені Василя Стуса

У статті досліджено правову природу та сутнісне наповнення четвертого покоління прав людини, що охоплюють права у сфері медицини, інформаційних технологій та соціальні права, сформовані розвитком даних галузей. Вказана необхідність та важливість розширення традиційних трьох поколінь прав. Проаналізовано наукові публікації щодо прав четвертого покоління, різні підходи щодо визначення кола прав, правомірності та доцільності їх впровадження на міжнародному та національному рівнях. Сформоване власне бачення переліку прав, які охоплюються четвертим поколінням прав людини. Розглянуто новітні біологічні або соматичні, соціальні та інформаційні права, що на даний час розвиваються та потребують законодавчого закріплення. Наведено приклади зарубіжного досвіду впровадження нових прав.

У статті зосереджується увага на біологічних правах людини (включають право людини на смерть, евтаназію, трансплантацію, клонування, зміну статі, репродуктивні права людини); соціальних правах (право на одностатеві шлюби, вільну від дитину сім'ю, життя, вільне від державного втручання) та групі інформаційних прав – вільний доступ до Інтернету, вільне висловлення думок в мережі, право на кібербезпеку.

Визначено невід'ємні принципи, на яких базуються права четвертого покоління, а саме: автономії людини, її тіла, незалежності і альтернативності особи у виборі правомірної поведінки; визнання права на індивідуальність особи; незалежного від державного втручання життя; установлення суверенності людини щодо держави; визнання високого статусу особи. Встановлено важливу категорію «свободи» людини у визначенні її індивідуальності, свободи розпорядження своїм тілом, свободи прийняття рішень у житті за власними моральними, релігійними переконаннями.

Проаналізовано дискусійні питання в межах дослідження окремих прав четвертого покоління, як право на репродуктивне та терапевтичне клонування, дискримінація щодо зміни статі, одностатеві шлюби в різних країнах світу, згода на посмертне донорство, торгівля органами, право на доступ до віртуальної реальності та кібербезпеку як складову національної безпеки.

Ключові слова: четверте покоління прав людини, автономія тіла, свобода, біологічні права, соціальні права, інформаційні права.

The article examines the legal nature and essential content of the fourth generation of human rights, which include rights in the field of medicine, information technologies, and social rights formed by the development of these industries. The need and importance of expanding the traditional three generations of rights is indicated. Scientific publications on the rights of the fourth generation, various approaches to defining the range of rights, legality and expediency of their implementation at the international and national levels were analyzed. Formed own vision of the list of rights covered by the fourth generation of human rights. The latest biological or somatic, social and informational rights, which are currently developing and require legislative consolidation, are considered. Examples of foreign experience in implementing new rights are given.

The article focuses on human biological rights (including the human right to death, euthanasia, transplantation, cloning, sex reassignment, human reproductive rights); social rights (the right to same-sex marriage, a child-free family, a life free from state interference) and a group of information rights – free access to the Internet, free expression of opinions on the Internet, the right to cyber security.

The integral principles on which the rights of the fourth generation are based are defined, namely: the autonomy of a person, its body, independence and alternativeness of a person in the choice of lawful behavior; recognition of a person's right to individuality; a life independent of state intervention; establishment of human sovereignty over the state; recognition of a person's high status. An important category of "freedom" of a person in determining his individuality, freedom of disposal of his body, freedom of decision-making in life based on his own moral and religious beliefs has been established.

Discussed issues within the framework of the study of individual rights of the fourth generation, such as the right to reproductive and therapeutic cloning, discrimination against sex change, same-sex marriage in different countries of the world, consent to posthumous donation, organ trade, the right to access to virtual reality and cyber security as a component of national safety.

Key words: fourth generation of human rights, body autonomy, freedom, biological rights, social rights, informational rights.

Постановка проблеми. На сучасному етапі еволюції суспільства із розвитком науки та техніки почали з'являтися нові суб'єктивні права людини, які не охоплюються традиційними трьома поколіннями прав. Новітні людські права включають в себе медичні, соціальні та інформаційні права, які почали утверджуватись у світі порівняно нещодавно. Проте у середовищі науковців на сьогодні відсутній єдиний підхід щодо визначення кола четвертого покоління прав людини, щодо принципів, на яких базуються ці права, а також відсутня всебічна правова оцінка щодо доцільності закріплення таких прав у законодавстві.

Метою статті є дослідження правової природи четвертого покоління прав людини та визначення основних засад, які формують ці права.

Виклад основного матеріалу дослідження. Правова наука традиційно виділяє три покоління прав людини: 1) особисті та політичні права (права, що захищають людину від свавілля уряду та гарантують її участь у громадянському та політичному житті); 2) соціальні, економічні

та культурні права (права, що визначають місце людини в сфері труда, побуту, соціальної захищеності); 3) колективні права (права солідарності: мир, безпечне довкілля тощо) [1, с. 12]. Така система прав людини та громадянина могла задовільнити тогочасні історичні потреби. Проте внаслідок наукового прогресу набули подальшого розвитку досягнення у галузі технічних наук, медицини, у зв'язку з чим перед людиною з'явилися нові можливості: трансплантація органів, використання віртуальної реальності, штучне запліднення, зміна статі, генна інженерія, клонування та ін.

Європейський суд з прав людини також визнає потребу оновлення суб'єктивних прав людини зокрема та інституту прав людини загалом. Так, у п. 102 рішення у справі «Сорінг проти Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії» вказується, що «конвенція – це живий інструмент, який повинен тлумачитися з урахуванням сучасних умов». Отже можуть та повинні відбуватися зміни розуміння класичних прав людини та поява нових [2].

Вперше у вітчизняному просторі поняття четвертого покоління прав людини запропонував ввести О. П. Семітко у 1996 році. На думку науковця це покоління прав охоплювало права людини, пов'язані із здійсненням абортів, евтаназії та інші подібні права. В таку категорію прав були віднесені ті права, що базуються на фундаментальній світоглядній впевненості в «праві» людини самостійно розпоряджатися своїм тілом: здійснювати його «модернізацію», «реставрацію» і навіть «фундаментальну реконструкцію», змінювати функціональні можливості організму та розширювати їх технічними та медикаментозними засобами [3, с. 40]. Таким чином, в основі четвертого покоління прав людини виступають принципи автономії тіла та людини, незалежності і альтернативності особи у виборі правомірної поведінки та незалежне від державного втручання життя.

Необхідно зазначити, що нове покоління людських прав розвивається в напрямі визнання автономії людини, що наділена найвищою цінністю – свободою. Свобода людини означає суверенну, особисту сферу, яка дає їй змогу незалежного волевиявлення, самовизначення, що ґрунтується на альтернативному виборі норм моралі, релігії, права, і має бути гарантовано захищена від втручання інших суб'єктів, зокрема держави. Дійсно, концепція свободи людини, її права є найвищою цінністю для сучасних демократичних держав. Важливо відзначити, що свобода людини є основоположним поняттям, а право його лише констатує, оскільки свобода як уявлення виникла раніше за правову норму.

Як зазначає О. Б. Бунчук «четверте покоління прав людини має ґрунтуватись на принципах: визнання високого статусу особи; визнання права на індивідуальність особи, що включає повагу до особливих потреб людини, які надають їй можливість бути несхожою на інших; установлення суверенності людини щодо держави». Варто зазначити, що на визнання та закріплення четвертого покоління прав людини є процесом трансформації цінностей, зокрема моральних, оскільки такі права не завжди сприймаються суспільством. Така трансформація цінностей обумовлена «консьюмеризацією» суспільства, глобалізацією, а також «сексуальною революцією», яка спричинила зміну ціннісних постулатів щодо природи людини, сім'ї, виховання дітей тощо. Такі стрімкі зміни в суспільних правовідносинах часто сприймаються негативно та призводять до порушення прав людини [4].

Щодо визначення конкретного переліку прав четвертого покоління єдиних підходів не існує. Деякі науковці пропонують вважати четвертим поколінням лише інформаційні права (вільний доступ до Інтернету, свобода слова у Світовій мережі, вільний доступ до інформації через Інтернет) [5, с. 38]. Інші прирівнюють їх до прав, пов'язаних з біомедичними дослідженнями або правам, які з'являються з розвитком науки. Деякі науковці, наприклад Г. Б. Романовський, перелік прав четвертого покоління обмежує правом на самогубство, на евтаназію, причому евтаназія і самогубство розглядається як елементи права на смерть [6, с. 730].

На нашу думку, права четвертого покоління можна розділити на біологічні права або соматичні (право на клонування, право на смерть, евтаназію, репродуктивні права, трансплантацію, зміну статі тощо), соціальні права (право на одностатеві шлюби, вільну від дитини сім'ю, незалежне від державного втручання життя та ін.), а також інформаційні права (використання віртуальної реальності, вільний доступ до мережі Інтернет). Проте всі ці права об'єднує те, що вони нові і стали доступні людуству за допомогою науково-технічному прогресу, глобальним змінам в суспільстві з приводу ролі людини, тобто не існували раніше.

Якщо мовити про клонування, воно існує двох видів: репродуктивне та терапевтичне. Репродуктивне клонування є забороненим на міжнародному та законодавчому

рівні багатьох країн, оскільки визнається таким, що протирічить людській гідності, порушує особисту свободу й унікальність особи, а терапевтичне клонування дозволяється в деяких країнах. Терапевтичне клонування передбачає створення ембріона з єдиною метою – виробництва ембріональних стовбурових клітин, таким чином таке клонування є способом порятунку від таких хвороб, як рак, діабет, СНІД, інсульт. Наразі в Україні це питання законодавчо не врегульоване, що може бути підґрунтям для подальших досліджень, оскільки можна сказати, що таке клонування слугує порятунку життів людей, а отже може розглядатись як правомірне [3, с. 41].

Право на евтаназію викликає більше дискусій щодо своєї правової природи, адже воно закріплене на законодавчому рівні багатьма країнами світу – США, Швейцарією, Бельгією, Ізраїлем та ін. Неоднозначність проблеми евтаназії обумовлюється її двосторонністю: залишаючись надбанням медицини (полегшуючи страждання особи), вона водночас зачіпає питання правового, соціологічного, природничо-наукового та релігійного порядку [7, с. 38]. Евтаназія розглядається як припинення (або скорочення) лікарем життя людини, яка страждає на невиліковне захворювання, відчуває нестерпні страждання, на задоволення прохання хворого в безболісній або мінімально болісній формі з метою припинення страждань [1, с. 316]. Слід зауважити, що евтаназія є складовою права на смерть – можливість людини свідомо і добровільно в певний, обраний нею самою момент часу піти з життя способом, який вона обрала сама. Таке право є одним з невизнаних в Україні, проте цілком відображає принцип автономії тіла людини, який є основоположним для четвертого покоління прав. Право на евтаназію може бути закріплене у законодавстві України, проте одночасно з тим має бути запроваджений дієвий механізм контролю за такою належною процедурою, щоб не допустити зловживань.

Щодо права на зміну статі, зауважимо, що це право складається з двох категорій: медична процедура зміни статі та зміна статі в офіційних документах. В Україні право на зміну статі закріплене в обох аспектах, проте законодавство в цій галузі ще розвивається. Європейський суд з прав людини у своїй практиці вказував на те, що держави повинні надавати трансгендерам можливість пройти хірургічну операцію для повної зміни статі і гендеру і така хірургічна операція повинна покриватися системою страхування, оскільки є «необхідною за медичними показаннями», а також держави мають визнавати зміну статі в документах, що засвідчують особу [8, с. 28]. І хоча дійсно «трансгендеризм» відноситься до розладів статевої ідентичності за Міжнародним класифікатором хвороб, право на зміну статі має бути забезпечене на державному рівні разом з можливостями реалізувати це право та запобіганням прояву дискримінації щодо таких осіб, адже згідно з рішенням Суду справедливості Європейського Союзу у справі «Річардс проти Державного секретаря з питань праці і пенсійного забезпечення» від 27 квітня 2006 р., дискримінація за ознакою зміною статі повинна розглядатись як дискримінація за ознакою статі [9].

Також серед медичних прав четвертого покоління прав важливим є право на трансплантацію, оскільки Україна прагне до трансплантаційної незалежності від інших країн. Наразі трансплантологія почала активно розвиватись з прийняттям Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людини» [10], запровадженням Єдиної державної інформаційної системи трансплантації, посади трансплант-координатора та іншими змінами.

Взагалі правове регулювання права на трансплантацію та процедури її здійснення зводиться переважно до закріплення прав та обов'язків донорів та реципієнтів, а також до визначення правових засад документального оформлення процедури трансплантації. Проте наразі

ведуться дискусії з приводу права посмертного розпорядження органами відповідно до двох концепцій: презумпція згоди, за якої людина, яка при житті не оформила заяву про незгоду на донорство, вважається такою, що згодна на посмертне донорство; презумпція незгоди – особа за життя має написати заяву про готовність до посмертного донорства, інакше буде вважатись такою, що незгодна. На практиці в країнах світу успішно діють обидві концепції, в Україні закріплений другий варіант, з приводу чого нерідко виникають обговорення в науковому середовищі і навіть спроби внести зміни до законодавства [8, с. 29].

Ще одне спірне явище, яке виникає у сфері трансплантології – торгівля органами, яка зазвичай спостерігається через нестачу донорських органів. Така практика є незаконною майже в усьому світі, крім Ірану. Отже, з цього приводу також виникає питання з боку морально-етичних норм щодо доцільності запровадження купівлі-продажу донорських органів. Противники такої легалізації продажу донорських органів вважають, що узаконення цієї процедури може створити проблему зловживання бідним прошарком суспільства, як постачальником донорських органів з метою збагачення. Проте прихильники стверджують, що це дозволить контролювати вже існуюче явище, зменшити дефіцит донорських органів та налагодити ефективну систему трансплантології.

Серед медичних прав варто виокремити репродуктивні права людини, які складаються з права на використання допоміжних репродуктивних технологій, права на штучне запліднення, права на сурогатне материнство, аборт та стерилізацію. Як зазначають деякі науковці щодо даної категорії прав, вони мають різний характер і деякі з них (наприклад, аборт) суперечать, як і евтаназія, нормам церкви та моралі. Але незважаючи на це, ці права повинні існувати, тому що вони є невід’ємними правами кожної людини і вже знайшли своє відображення у низці міжнародно-правових документів [5, с. 39]. Варто погодитись з такою думкою, адже навіть якщо ці права можуть зашкодити людині, на перше місце ставиться її волевиявлення і принцип автономності її тіла.

Новітні соціальні права людини багато в чому залежать не тільки від законодавчого закріплення, але від готовності суспільства до їх сприйняття. Так, наприклад, право на одностатеві шлюби в Україні є доволі суперечними, хоча існує багато країн, в яких ця практика є нормою – Велика Британія, Австралія, Іспанія, Канада, Швейцарія. Існує також обмежений варіант даного права – цивільні союзи та партнерства, запровадження яких може бути кроком у сторону захисту прав людини. У березні 2011 року Україна підтримала на сесії Ради ООН з прав людини в Женеві спільну заяву країн-членів про необхідність припинення насильства та порушення прав за ознаками сексуальної орієнтації і гендерної ідентичності. Україні було рекомендовано здійснити правову легалізацію одностатевих партнерств [1, с. 15]. Нещодавні події показують, що Україна рухається у напрямку визнання права на одностатеві шлюби, про що свідчить електронна петиція на сайті Президента України, яка набрала необхідну кількість голосів. З відповіді президента слідує, що на даний час узаконення одностатевих шлюбів не є можливим, адже відповідно до Конституції України «Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка...», а отже необхідним є внесення змін до Конституції, що є неможливим під час воєнного стану. Проте, як слідує з відповіді на петицію: «Уряд напрацьовував варіанти рішень стосовно легалізації в Україні зареєстрованого цивільного партнерства у рамках роботи з утвердження та забезпечення прав і свобод людини» [11].

Чергове соціальне право, яке необхідно віднести до четвертого покоління прав людини, це – вільне від держави приватне життя за релігійними та моральними поглядами, яке не є новим, але лише таким, яке вкотре

утверджується в різних проявах життя людини. Значимо, що право на вільну від дитини сім’ю є проявом вільного від втручання держави життя, оскільки держава не має втручатись в репродуктивні права людини, в її приватне та сімейне життя. Проте в цьому аспекті постає питання, щодо того чи має держава право вести державну політику у напрямку заклику до добровільно-примусового народження і вводити податки на бездітність, які колись існували у Китаї та СРСР. Спроби закріпити податки на відсутність дітей існували в Україні і за часи незалежності, зокрема у 2012 році був зареєстрований законопроект № 10112 про збільшення податку на доходи для бездітних. На нашу думку, рішення мати дітей чи не мати – приватне життя кожної особи; материнство та батьківство – це право, але не обов’язок, а отже держави не має порушувати це право. Держава в своїй політиці може тільки стимулювати та заохочувати материнство та батьківство, зокрема створенням житла для сімей чи наданням податкових пільг [12, с. 268].

Щодо інформаційних прав варто зазначити, що ця група складається з права на вільний доступ до Інтернету, свободи слова та вільного доступу до інформації через Інтернет, права на використання віртуальної реальності, права на кібербезпеку. Поява цих прав зумовлена стрімким розвитком мережі Інтернет, її впливом на суспільство, створенням віртуальної реальності, дистанційним навчанням та навіть розробкою додатків держави у смартфоні.

Право на вільний доступ до Інтернету на законодавчому рівні в Україні не закріплене. Нині є кілька позицій щодо можливості впровадження цього права. Одні науковці вважають за доцільне закріплювати це право на рівні Конституції України, інші наголошують на визнанні його особистим немайновим правом, що забезпечує соціальне буття фізичної особи, та регламентації на рівні Цивільного кодексу України [13, с. 65]. Звісно, право на вільний доступ до Інтернету має бути закріплене на рівні Основного закону, оскільки це є невід’ємним правом людини.

Право на вільний доступ до мережі Інтернет нерозривно пов’язано зі свободою слова в Інтернеті, можливість виражати свою громадянську позицію, критикувати владу та вільно висловлювати думки. Організація Об’єднаних Націй визнає, що поширення інформації в мережі має бути максимально вільним (обмеження стосується лише тих ситуацій, коли воно може призвести до порушення чийх-небудь прав). Так, у 2012 році Рада ООН з прав людини схвалила першу резолюцію про свободу поширення інформації в інтернеті, в якій мовиться про те, що права особи в мережі мають бути захищені так само, як це робиться з правами людини у реальному житті. А як слідує з доповіді спеціального доповідача ООН, «Інтернет став одним з основних засобів, за допомогою якого люди можуть реалізувати своє право на свободу та самовираження. Обмеження на передачу інформації Інтернетом мають бути мінімізовані за винятком кількох найбільш виняткових та обмежених обставин, які встановлені міжнародним правом в галузі прав людини. Будь-яке обмеження має бути чітко встановлене законом і обґрунтоване як необхідний та найменш обтяжливий засіб, наявний у цілях захисту прав інших осіб» [14, с. 25].

Щодо прав людини у віртуальній реальності О. А. Баранов вказує, що поява теоретичних припущень щодо необхідності формування окремої, особливої галузі права для суспільних відносин, пов’язаних з віртуальними просторами та в яких начебто відбувається діяльність суб’єктів права, призводить до виникнення певних реальних колізій в системі права, що в свою чергу є причиною створення псевдоправових теорій, які нібито дозволяють вирішити ці штучно породжені колізії [15, с. 214]. Така думка викликана тим, що віртуальна реальність – це квазіпростір, який не створює нових суспільних відносин, а лише опосередкований мережею Інтернет, яка є засобом поширення та обробки інформації.

Таким чином, використання Інтернету, а не сама по собі «віртуальна реальність» може спричинити появу нових суспільних відносин, які можуть бути врегульовані традиційною системою правових норм.

Інший підхід до права віртуального простору полягає у тому, що це правові норми, що регулюють суспільні відносини з приводу майнових та особистих немайнових прав, які виникають, еволюціонують та припиняються виключно всередині віртуального простору Інтернет. Таким чином, віртуальний простір та мережа Інтернет ототожнюються. Проте можна визначити, що віртуальна реальність – це штучно створене відчуття перебування в певному середовищі, яке не обов'язково споживається через доступ до глобальної мережі [16, с. 38].

Останнє право, яке логічно витікає з попередніх інформаційних прав – це право на кібербезпеку або безпеку в інформаційному просторі, що є частиною національної безпеки. Національним законодавством кібербезпека визначається як захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави під час використання кіберпростору, за якої забезпечуються сталий розвиток інформаційного суспільства та цифрового комунікативного середовища, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних і потенційних загроз

національній безпеці України у кіберпросторі. Тобто кібербезпека спрямована на захист прав і свобод людини під час використання кіберпростору (віртуального простору). Отже, право на кібербезпеку можна розглядати як невід'ємне, невідчужуване право особи на захищеність її важливих інтересів, зокрема й інформаційних прав, під час використання кіберпростору.

Висновки. Отже, поява нового четвертого покоління прав людини є логічним розвитком права, адже це є важливим кроком до утвердження принципів свободи та автономності людини та протидії дискримінації осіб. Четверте покоління прав людини – це новітні права людини, які включають в себе: 1) біологічні права (право на смерть, евтаназію; право на трансплантацію; право на клонування; право на зміну статі; репродуктивні права); 2) соціальні права (право на одностатеві шлюби, партнерства; вільне від втручання держави життя; вільну від дитини родину); 3) інформаційні права (право на вільний доступ до мережі Інтернет; право на висловлювання думок в Інтернеті та право на кібербезпеку). Такі права людини є невід'ємними і базуються на принципах автономії людини, її тіла, незалежності і альтернативності особи у виборі правомірної поведінки, визнання права на індивідуальність особи, незалежного від державного втручання життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Четверте покоління прав людини: особливості правового регулювання, проблеми та перспективи розвитку в сфері охорони здоров'я: монографія / за заг. ред.: д.ю.н., проф. С. Б. Булеци; д.ю.н., доц. М. В. Менджул. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2020. 444 с.
2. Case of Soering v. the United Kingdom. Application no. 14038/88. 07 July 1989. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57619> (дата звернення: 23.07.2022).
3. Поліщук А. А., Гуденко Д. О. Четверте покоління прав людини: реалії та перспективи для України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 3. С. 39-43.
4. Бунчук О. Б. Новітні людські права: прийняти не можна заборонити. 2020. 28 червня. URL: <https://law.chnu.edu.ua/novitni-liudskiki-prava-pryniati-ne-mozhna-zaboronity/> (дата звернення: 22.07.2022).
5. Несинова С. В., Князева Ю. С. Нове покоління прав людини: сучасні проблеми класифікації. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Юридичні науки»*. 2015. № 2 (7). С. 36-42.
6. Тиріна М. П. Покоління прав людини: проблеми сучасної класифікації. *Держава і право*. 2011. № 52. С. 728–732.
7. Хажинський Р. М. Соматичні права людини: становлення і сучасний стан. *Право і суспільство*. 2015. №6-2. С. 35–39. URL: http://www.pravoisusplstvo.org.ua/archive/2015/6_2_2015/part_2/9.p (дата звернення: 20.07.2022).
8. Крилова Д. О. Четверте покоління прав людини в контексті взаємозв'язку правових та моральних норм. *Національний юридичний журнал: теорія і практика*. 2017. № 2. С. 26-30.
9. Річардс проти Державного секретаря з питань праці і пенсійного забезпечення (Richards v. Secretary of State for Work and Pensions). Справа С-423/04 [2006] ECR I-3585 від 27 квітня 2006 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MUS31752> (дата звернення: 30.07.2022).
10. Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині : Закон України від 17 травня 2018 р. № 2427-VIII / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 28. Ст. 232.
11. Легалізація одностатевих шлюбів. Електронна петиція № 22/144562-ен. URL: <https://petition.president.gov.ua/petition/144562> (дата звернення: 30.07.2022).
12. Попович Т. П., Шаварин А. О. Сутнісне наповнення четвертого покоління прав людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 12. С. 266-271.
13. Риженко Т. Г. Право на доступ до Інтернету: невід'ємне право людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 6. С. 64-66. URL: http://sej.org.ua/6_2020/16.pdf (дата звернення: 31.08.2022).
14. Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression 16 May 2011. URL: https://www2.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/docs/17session/a.hrc.17.27_en.pdf (дата звернення 01.08.2022).
15. Баранов О. А. Віртуальність і правове регулювання. *Публічне право*. 2017. № 1. С. 210-218.
16. Хоббі Ю. С. Право людини на кібербезпеку: проблеми визначення та гарантування. *Юридичний вісник*. 2020. № 2. С. 37-43.